

Bálint, Rita

Българското бъдеще време от гледна точка на натуралната морфология

Opera Slavica. 2024, vol. 34, iss. 1, pp. 79-87

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/OS2024-1-7>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.80548>

License: [CC BY-SA 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20240913

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Българското бъдеще време от гледна точка на натуралната морфология

The Bulgarian Future Tense from the Aspect of Natural Morphology

Rita Bálint

(Сегед, Унгария)

Абстракт:

Натуралната морфология е една разработена част от Натуралната езикова теория. Тя възниква в края на 70-те години на миналия век и се свързва с имената на Дреслер, Майерталер, Панагл и Вурцел. Тази лингвистична теория предлага идеална теоретична рамка за анализиране на промените в езиците в рамките на тяхната система. Документираната история на българския език е на повече от хиляда години и също е добре проучена. Комбинацията от натуралната морфология и резултатите от българската историческа лингвистика изглежда продуктивна при проверка на споменатата част от натуралната езикова теория и също така дава възможност да се наблюдават нови съответствия, свързани с историческите промени в българския език. Настоящото изследване има за цел да направи кратък преглед на това, как работят принципите на тази теория при историческата промяна на българското бъдеще време.

Ключови думи:

езикова история; бъдеще време; натурална морфология; принципи; езикова промяна

Abstract:

Natural morphology is an elaborated part of natural language theory. Natural morphology, which arose in the late 1970s, is associated with the names of Dressler, Mayerthaler, Panagl and Wurzel. This linguistic theory offers an ideal theoretical frame to analyse the changes of languages within their system. The documented history of the Bulgarian language is now more than a thousand years old and it is also well investigated. The combination of Natural Morphology and the results from the Bulgarian Historical Linguistics seems to be productive in testing the mentioned part of the Natural Language Theory and also offers a chance to observe new correspondences concerning the historical changes in Bulgarian language. This study aims to give a brief review about how principles work in the historical change of the Bulgarian future tense.

Key words:

language history; future tense; natural morphology; principles; language change

Целта на статията е да разгледа историческото развитие на българското бъдеще време (като морфологична категория) от гледна точка на натуралната морфология. Статията не се стреми към пълнота, защото промените са много, а се опитва да представи как биха могли да се обяснят различните тенденции вътре в езиковата система с помощта на принципите на натуралната морфология. Според тази теория константното преобразяване на езика е координирано от генерални принципи. Сред основните принципи на морфологичната естественост, т. е. на натуралната морфология, са конгруентност (системоподходящност), стабилност на флективните класове, транспарентност (прозрачност), еднакво кодиране и т. н.¹

До старобългарския период старата индоевропейска форма за бъдеще време изчезва, а езикът от онова време дори няма специални форми за изразяване на тази категория, просто се използват сегашните свършени форми. Рядко се срещат и примери, когато бъдеще време се изразява с формата за сегашно време на несвършения вид на глагола. Най-общо може да се каже, че се използва простото бъдеще време, но често се срещат и случаи на изразяването му по описателен начин, с помощта на спомагателен глагол.

Спомагателните глаголи в описателните форми, използвани за изразяване на бъдеще време в старобългарския език, все още не са напълно граматикализирани, значението им е многозначно: словосъчетанията на думите със

1 DRESSLER, W. U. – MAYERTHALER, W. – PANAGL, O. – WURZEL, W. U.: *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1987.

спомагателния глагол **ИМАМЪ** носят аспекта на необходимост, словосъчетанията, образувани с глагола **ХОТѢТИ** – аспекта на желание, а конструкциите с **НАЧАТИ** – **ВЪЧАТИ** се отнасят към започването на действие. Най-често срещани са конструкциите със спомагателния глагол *im±ti*, по-рядко на спомагателния глагол **ХОТѢТИ** и най-рядко **НАЧАТИ**/**ВЪЧАТИ**. През столетията разнообразието от средства за изразяване на категорията бъдеще време е ограничено.²

Разнообразието и богатството на старобългарския език по отношение на средствата за изразяване на бъдеще време изобщо не е случайно: то има семантична значимост. Старобългарските конструкции с **ИМАМЪ** са имали значението на „необходим, заповеден, предопределен“, конструкциите с **ХОШТЪ** означават „желание, пожелание, намерение“ за бъдещето, а **-ЧЪНЪ** – съчетанията засягат началото на действие. Широкото разпространение на глагола **ХОТѢТИ** (> *ще*) като спомагателен глагол за образуване на форми за бъдеще време е в синхрон с развитието на балканската езикова среда, което оказва очевидно влияние върху развитието на българския език. С използване на **ХОТѢТИ** (> *ще*), като символ на бъдеща езикова система, един вече доминантен елемент става още по-доминантен. Тази промяна се хармонизира с принципа на конгруентност или системоподходящност.

Като спомагателни глаголи в описателните форми за изразяване на бъдеще време, тези глаголи постепенно започват да губят своите лексикални значения и по този начин те стават още по-идентични. От гледна точка на принципите за системна конгруентност, за стабилност на флективните класове, за еднакво кодиране и транспарентност, разнообразието от описателни форми за изразяване на бъдеще време не може да остане така за дълго време. С изгубване на значението си, спомагателните глаголи в езика имат повече варианти за изразяване на една и съща морфологична категория и, съгласно принципа за еднаквото кодиране, това е повече, отколкото има нужда: съгласно този принцип езиковата система се стреми да има една форма с едно значение. Според принципа за транспарентност една езикова единица е прозрачна, ако се подчинява на принципа за композираността, според който значението на сложния израз се определя от значението на неговите компоненти. Ако спомагателният глагол вече няма придаден аспект, който модифицира значението на цялата конструкция, и неговата функция е само знак на бъдещето, една форма е достатъчна. Съгласно принципа за стабилност на флективните класове, морфологичната система при развитието си се стреми към такива спрежения, които имат ясна семантична и фонологична мотивация, както и възможности за имплицативна схема. С ограничаване на

2 MIRČEV, K.: *Starobългарски език*. Veliko Tŕrnovo: Faber, 2000.

разнообразието от сложни форми, имплективната схема е станала по-ясна с подкрепената семантична мотивация (аспект на бъдеще).³

Има доста неясни фактори за отношението между остатъците от старобългарските езикови средства за изразяване на бъдещото действие. Според някои мнения, още в старобългарския период словосъчетания, образувани със спомагателните глаголи **ХОШТЪ** и **ИМАМЪ**, започват да се сближават: първият започва да замества последния и от XIV век значението им е станало едно и също, а значението им изразява т. нар. положително бъдеще време в говоримия език. В съвременния български език словосъчетанията с **ИМАМЪ** са се запазили само в отрицателни форми (*няма*). Й. Трифонов посочва, че в съвременния български език е запазено и положителното бъдеще време, за образуването на което се използва безлично *има* + *да* + глаголна форма за сегашно време, като тази конструкция е наследство от старобългарските словосъчетания с **ИМАМЪ**. Валидността на тази конструкция като отделна категория дълго време е оспорвана и трудно приемлива, най-вече защото тя лесно може да бъде объркана с другите словосъчетания, в които *има* се променя по лице и число. В словосъчетание с *има*, напр. *има да се чудите* и др., безличният глагол напълно е загубил лексикалното си значение, изпълнява само граматична функция, която се отнася до бъдещото действие.

В днешния български език *има* може да стои само пред глагол от несвършен вид, но това е съвсем ново развитие, тъй като книжовният език отпреди няколко десетилетия го използва дори и със свършен вид на глагола. Ограничаването на използването на глагола *има* според вида на глагола, както и неговата специална интонация, започва да се развива през първите десетилетия на XX в. Основната причина за тази промяна е, от една страна, че формата 'ще' окончателно се утвърждава в ролята на езиково средство за изразяване на бъдеще време, а, от друга, че значението на *има* формите е свързано с изразяване на необходимост и продължителност.

Сред сложните изрази, използвани за изразяване на бъдеще време, наследството от конструкциите с **ЧНМЪ** не се среща в днешния български език, но трябва да се отбележи, че според някои лингвисти дори в старобългарския период то не се отнася за бъдещи действия, така че има съмнения относно точното му значение и функция.

В днешния български език най-разпространените средства за изразяване на бъдеще време са конструкции с *ще* (което идва от старобългарското **ХОТЪТИ**) и отрицателните форми с *няма* (от старобългарското **ИМЪТИ**). Много рядко се

3 CHENČEL, G.: Rol' schem formal'noj differenciacii v istoričeskom razvitii flektivnoj sistemy russkogo suščestvitel'chogo. *Russkoe ezikoznanie*, 1991, Vol. 15, № 1, s. 31–51.

случва изявителните форми да се образуват със спомагателния глагол *има* (с ограничена употреба) или отрицателните форми – със структурата на *не ще* (те са свойствени на разговорната реч). От всичко това се вижда, че през цялата история на старобългарските езикови средства за изразяване на бъдеще време те се променят и разпространяват в зависимост от това, за какво бъдещо действие трябва да се отнасят (изявително или отрицателно) и в същото време – какво допълнително значение трябва да добавят към конструкцията. Независимо от факта, че действителното им значение е изгубено при граматикализацията, те все още носят допълнително значение по отношение на това, дали е изявителна, въпросителна или отрицателна конструкция.⁴

Най-голямата разлика между сегашно и минало време, от една страна, и бъдеще – от друга, е, че докато действието в минало и сегашно време е вече напълно сигурно, тъй като се е случило или се извършва в момента, то действието, което се случва в бъдеще време, е по-малко сигурно, неговото изпълнение зависи от силата на собствената воля. Според тази концепция е напълно оправдано, че сред възможностите за изразяване на изявително и въпросително бъдеще време, конструкциите с **ХОШТА** се разпространяват най-много и оцеляват и в днешния български език, тъй като носят в себе си характерното за бъдеще време: за момента още не е извършено действието, което е предвидено. Напротив, когато е по-вероятно, че дадено действие няма да се осъществи в бъдещето, т. е. в отрицателните изрази за бъдеще време, **ИМАМЪ**-съчетания са широко разпространени, тъй като днешната разпространена отрицателна форма на старобългарския глагол **ИМЪТИ** подкрепя значението на несигурност: *няма* („необходимо, трябва, но все пак не“).

Промените през последните векове довеждат до това, че частицата *ще* се превръща в общ граматичен символ за бъдеще време. Съчетанието *ще* + личен глагол обаче не се развива в еднаква степен в отделните говори на българската езикова територия. Най-ранните признаци на промяна могат да бъдат открити от XIII в. Безброй варианти на частицата *ще* се срещат и в диалектите на днешния български език: *ште, ше, ши, шъ, жъ* и др.

Според сведенията на писмените паметници, в старобългарския период бъдеще време в миналото се е изразявало с имперфектната форма на глагола **ХОТЪТИ** и с инфинитивната форма на дадения глагол, напр. **ХОТЪКАШЕ МИНЪТИ**. Много е вероятно това време да се е изразявало и чрез комбинацията с имперфектната форма на глагола **ИМЪТИ** и инфинитивната форма на дадения глагол, това поне би могло да се заключи от формата, използвана в днешния

4 CHARAMPIEV, I.: *Istoričeska gramatika na bālgarski ezik*. Veliko Tārnovo: Faber, 2001.

български език, но не могат да се открият примери в писмените паметници от старобългарския или среднобългарския период.

В днешния български език глаголът *има* може да стои само до глагол от несвършен вид, както тук, така и при описателното бъдеще време, това ограничение се появява едва от края на XIX в.

В съвременния български език бъдеще време в миналото се изразява със спомагателните глаголи *ще*, *щеше*, последвани от *да* + склонената форма на глагола. В някои български диалекти и днес може да се наблюдава тенденция по отношение на конструкцията за изразяване на бъдеще в миналото, която иначе е типична за балканските езици и служи за още по-опростено и общо кодиране на това време. Вместо формите на спомагателния глагол *ще* се използва *щеше* във всички числа и лица, напр. *щеше да идем* вместо *щяхме да идем* и т. н. Особено характерно за западните диалекти е, че в речта предпочитат съчетание със спомагателния глагол *ще* и форми на имперфекта, напр. *той ще дойдеше* и т. н.⁵

Преобразяването на бъдеще време в миналото зависи от промените във формите на простото и описателното бъдеще време, и вероятно също от усилието да се използват по-еднакви форми за изразяване на бъдеще време в миналото, което също се хармонизира с еднаквото кодиране и стабилност на флективните класове.

Конструкциите за изразяване на бъдеще предварително време се образуват от формите за сегашно време (свършен вид) на глагола **БЪТИ** и минало деятелно II (елово) причастие. Формите за свършен вид на глагола **БЪТИ** много рано се специализират за изразяване на бъдеще време, както се случва напр. при простото бъдеще време. Формите на това време рядко се срещат в писмените паметници от старобългарския период и те напълно липсват от евангелските текстове.⁶

В среднобългарския период все още рядко се срещат форми на бъдеще предварително време, но се откриват примери, които показват, че то е било неразделна част от говоримия език. Бъдеще предварително време е активна категория и в днешния български език, като единствената промяна може да се спомене, че конструкцията е получила спомагателния глагол *ще*, който показва аспекта на бъдеще във всички случаи. В началото на XX в. все още се използват конструкции без *ще*. С по-нататъшното разпространение на този спомагателен глагол една доминантна черта е станала още по- доминантна, което се синхронизира с принципа за конгруентност.

5 Ibidem.

6 SLAVOVA, T.: *Starobългарски ezik*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochridski“, 2017.

В съвременния български език бъдеще предварително време се образува с два вида спомагателни глаголи: с формите за сегашно време на *бъда* и *съм*, въпреки че първото се среща рядко. Не може да се каже с абсолютна сигурност кога конструкцията, образувана с глагола *съм*, се появява, но вероятно е резултат от старата тенденция за размяна на форми. Това явление несъмнено е свързано с изчезването на формата за просто сегашно време на глагола **БЪТИ**, която е съставна част от бъдеще предварително време. Още в старобългарския период може да открият примери, които показват, че глаголът **БЪТИ** е имал две форми за бъдеще време: сложна (**БЪДЪЖ**, **БЪДЕШИ**, **БЪДЕТЬ...**) и описателна (**ХОШТЪЖ/ИМАМЪ**, **ХОШТЕШИ/ИМАШИ БЪТИ**, **ХОШТЕТЬ/ИМАТЬ БЪТИ...**).⁷

Нито в старобългарските, нито в среднобългарските писмени паметници съществуват примери за изразяване на бъдеще предварително в миналото. Поради това всяко определяне на бъдеще предварително в миналото може да бъде само теоретично.

Най-ранната поява на днешната форма *щях да бъда писал*, *щеше да бъдеш писал*, и т. н. за това глаголно време може да бъде датирано към периода, когато така „популярният“ на Балканите глагол **ХОТЪТИ** започва да оказва влияние върху старите форми на бъдеще предварително време. Бъдеще предварително в миналото винаги е било рядко използвана категория и дори днес не се среща често нито в писмения, нито в говоримия език, поради което е наистина трудно да се проследи нейното развитие.

По мнението на Харалампиев във всеки случай е сигурно, че формите *щях да бъда* ще изчезнат окончателно от езика.⁸ Принципите на натуралната морфология могат да подкрепят мнението на Харалампиев. Съвременната ситуация с бъдеще предварително в миналото е еднаква с разнообразието на описателно бъдеще време в старобългарския период. По принципа на еднаквото кодиране една форма би трябвало да бъде достатъчна за изразяване на същата морфологична категория. Така, семантичната мотивация за използване на двете форми: *щях да съм ходил* = *щях да бъда ходил* липсва.

Натуралната морфология изследва структурата и развитието на морфологичните системи на естествените езици и различава пет степени на лингвистичен анализ по идеите на Л. Йелмслев и Е. Косериу.⁹ Първата степен е степента на езиковите универсалии, която е моделирана от представителите на натуралната морфология в теорията за маркираност или преференция. Втората степен са

7 CHARALAMPIEV, I.: *Istoričeska gramatika na bālgarskija ezik*. Veliko Tārnovo: Faber, 2001.

8 Ibidem.

9 BALÁZS, G. L.: *A szláv főnévragozás történeti vizsgálatának metodológiai vonatkozásai*. Szeged: JATEPress, 1999.

типовете езици, моделирани от типологическата теория. Третата е системна конгруентност, т. е. адекватност или подходящност към системата. Четвъртата и петата степени са психолингвистичния и социолингвистичния аспект на натуралната теория.¹⁰ Взети заедно, всяко ниво може да се разглежда като филтър: само онези езикови универсалии влизат в езика, които съответстват на типологичните характеристики на този език, след това на нивото на специфична езикова компетентност, и там се закрепват езикови норми, които са преминали през типологичния филтър и т. н. Накрая е езиковата норма и всичко започва от самото начало. Напр.: според Харалампиев причината за изчезването на причастията в българския език е основно свързана с обстоятелството, че езикът бавно се движи от синтетичност към аналитичност.¹¹ Едновременно (в смисъл на дълговременна тенденция) с изчезването на една синтетична черта (причастия) се разпространява и закрепва една аналитична черта: ср. бъдеще предварително време в миналото, която преди вероятно е било само диалектна форма.¹²

Библиография:

- BALÁZS, G. L.: *A szláv főnévragozás történeti vizsgálatának metodológiai vonatkozásai*. Szeged: JATEPress, 1999, 252 s.
- DRESSLER, W. U. – MAYERTHALER, W. – PANAGL, O. – WURZEL, W. U.: *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1987, ISSN 0165-7763.
- H. TÓTH, I. – BALÁZS L. G. – MAJOROS, H.: *Bolgár történeti nyelvtan*. Szeged: JATEPress, 2011, s. 107–109. ISBN 978-963-306-082-7.
- CHARALMPIEV, I.: *Istoričeska gramatika na bǎlgarskija ezik*. Veliko Tǎrnovo: Faber, 2001, 145–153 s. ISBN 954-775-064-X.
- CHENČEL, G.: Rol' schem formal'noj differenciacii v istoričeskom razvitii flektivnoj sistemy russkogo suščestvitel'chogo. *Russko ezikoznanie*, 1991, Vol. 15, № 1, s. 31–51. ISSN 0304-3487.
- MIRČEV, K.: *Starobǎlgarski ezik*. Veliko Tǎrnovo: Faber, 2000, 119 s. ISBN 954-9541-58-4.

10 DRESSLER, W. U. – MAYERTHALER, W. – PANAGL, O. – WURZEL, W. U.: *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1987, s. 8–9.

11 CHARALMPIEV, I.: *Istoričeska gramatika na bǎlgarskija ezik*. Veliko Tǎrnovo: Faber, 2001.

12 H. TÓTH, I. – BALÁZS L. G. – MAJOROS, H.: *Bolgár történeti nyelvtan*. Szeged: JATEPress, 2011.

SLAVOVA, T.: *Starobălgarski ezik*. Sofija: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ochriski“, 2017, 361–362 s. ISBN 978-954-07-4210-6.

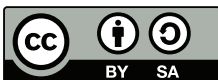
About the author

Rita Bálint

University of Szeged, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Slavic Languages and Literatures, Szeged, Hungary

csizrita@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-2840-3247>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.

